

ПЕРЕДМОВА

За кілька хвилин ви потрапите до дивовижного світу масових емоцій, у якому ми всі живемо, але майже нічого про нього не знаємо.

Ви відразу уявили екстаз на рок-концерті або розлючений натовп протестувальників? Усе значно масштабніше. Засновник Інституту міжнародних відносин Франції Домінік Муазі говорить про емоції, які спонукають цілі народи змінювати плин історії.

Неймовірний світ емоцій так колись вразив іншого француза, культового філософа Жана-Поля Сартра, що він назвав його магичним у своєму «Нарисі теорії емоцій» у далекому 1939 році. Цю магію емоцій Сартр пояснює на прикладі виноградної лози. Уявивши себе в центрі трикутника «емоція – свідомість – світ», засадженого виноградом, Сартр простягає руку, аби зняти гроно, та не може дотягтися – не дістає. Він стенає плечима, опускає руку, бурмотить: «Він усе одно нестиглий», – і спокійно повертається до робочого столу. Але ж щойно виноград здавався стиглим і цілком їстівним. Сартр наділяє виноград бажаною рисою – «нестиглий» – і навіть здригається від кислого присмаку в роті, щоби розв'язати внутрішній конфлікт і зняти напругу. Він магично змінює світ, у якому опинився.

Гадаю, Сартр міг інакше пояснити собі невдачу. Щоби зберегти в роті уявний солодкий смак стиглих ягід, він міг сказати собі: «Високі люди зробили все під себе, я не можу дотягнутися!» – схопити сокиру й вирубати виноградник до кореня. Отже, приниження, викликане марною спробою дістати виноград, можна скерувати або на творення, або на руйнування.

Але магічний світ емоцій Сартра – це світ однієї людини. А уявіть собі у трикутному (емоція – свідомість – світ) винограднику масу людей. Хто вони? Звідки прийшли? Які в них наміри? Ми намагаємося зрозуміти емоційний стан маси людей, аби передбачити її поведінку. Якщо ці люди сповнені страху, то зроблять усе, щоби сховатися у винограднику і спробувати в ньому вижити; якщо на них тисне приниження, вони можуть зруйнувати виноградник; якщо об'єднані надією, то або побачать тут своє майбутнє й осядуть, або рушать далі в пошуках кращого життя.

Страх, приниження, надія – це три емоції, які, за Муазі, обумовлюють поведінку мас, їхню долю та майбутнє території, на якій вони мешкають. Автор книжки намагається осягнути цей світ, значно складніший, ніж «виноградник» Сартра. Муазі проводить паралель між нашою кров'ю та нашими емоціями: як фізичний стан однієї людини залежить від балансу еритроцитів, лейкоцитів і плазми, так і емоційний стан мас визначається співвідношенням трьох базових емоцій. Від балансу між страхом, приниженням і надією залежить «здоров'я світу». Звісно, я спростив, навівши приклад виноградної лози Сартра. І Муазі спростив, використавши образ крові однієї людини. Але у спрощенні є велика цінність: воно складне робить зрозумілим.

Можливо, саме спрощення змусило Муазі створити теорію масових емоцій. Він переконаний, що надміру схематичне, чорно-біле бачення світу Френсіса Фукуями й Семюеля Гантінгтона по-справжньому небезпечне. Перший надто оптимістично оголосив «тріумф демократії», остаточну перемогу західної цивілізації. Другий гранично песимістично провів битву цивілізацій на ідеологічних кордонах, установлених у ХХ столітті. Але такий однобарвний підхід веде до оман, адже у світі панують відтінки почуттів та їхні напівтони, переконаний Муазі. Саме ця переконаність надихнула його, як свого часу великих мореплавців, замислитися над створенням нової карти світу – емоційної. Не за політичними чи ідеологічними межами, а за кордонами емоцій, які відчувають маси. Різні покоління привносять свої емоції, набуті в різні епохи. Сукупність відтінків і напівтонів страху, надії та приниження стає культурою емоції. Тому Муазі й підкреслив у назві книжки саме культуру страху, культуру приниження й культуру надії.

На відкриття нових земель пішли віки. На розуміння механізму та природи масових емоцій підуть, можливо, десятиліття.

Замислимося над питанням: яка подія ХХ століття викликала в людства одну з трьох базових емоцій у абсолютному вигляді? Я відповів би так: страх, безперечно, охопив планету після атомних бомб, скинутих американцями на Хіросіму й Нагасакі. Ми досі з ним живемо. Приниження світ мусив відчувати, коли дізнався правду про Голокост. Всеосяжну надію дала людству висадка американців на Місяць.

А чи можемо ми передбачити події такого масштабу в ХХІ столітті? Доки загрози глобального тероризму, масової міграції та ядерної війни залишатимуться основними джерелами страху і приниження? Чи відбудеться подія, яка зніме ці страх і приниження, чи, навпаки, запалить їх із новою силою? А де ми черпатимемо надію в чистому вигляді? Можливо, у всесвітній боротьбі жінок за рівноправ'я чи в посилюваній переконаності сильних світу цього, що треба поважати слабкого? А може, станеться щось непередбачуване, що радикально змінить емоційний стан людства? Але конкретні події можна передбачити, лише стоячи перед динамічною картою емоцій мас, своєрідним «емоційним сейсмографом».

Безсумнівно, критики звинуватять самого Муазі у спрощенні світу. Проте мислитель чесно попереджає, що зробив лише перший крок до створення теорії масових емоцій. І робить застереження, що Страх, Приниження й Надія можуть мати різну природу, причини та найтонші відтінки.

Головною подією ХХ століття Муазі назвав 11 вересня 2001 року й від неї рушив до складання своєї карти. Коли він називає дедалі вищі хмарочоси в Дубаї та Малайзії «вежами надії», у моєму розумінні, він має на увазі, що терористи зруйнували у Нью-Йорку «вежі надії» цілого Заходу. Захід через страх відповів помстою. І отримав ледве стримуваний потік людей, які тікають від війни, чуми й голоду, і новий страх, що породив націоналізм. Муазі забарвлює в колір страху Сполучені Штати та Європу. Ісламський світ, що виростив «джихадистів», які підірвали наші «вежі надії», ніяк не може подолати вікове почуття приниження й отримує відповідний домінуючий відтінок на карті Муазі. Колір надії – основний на територіях сучас-

них Індії, Китаю, загалом Східної Азії, які опинилися на безпечній відстані від центру виверження страху та приниження.

Який він, колір страху? Чорний? Але в деяких країнах чорний колір означає радість. А надія – вона зелена? Але зелений – це колір ісламу, що перебуває, за Муазі, у приниженні. Навіть кольори на емоційній карті поки не визначені, не кажучи вже про точні кордони. Латинська Америка й Африка і поготів досі залишаються білими плямами на карті масових емоцій. Виходить занадто примітивна карта, скажуть критики. «Але перша географічна карта світу теж була примітивною, – відповів би я, – адже хтось має почати».

Читаючи книжку, трохи засмучуюся, бо емоційний стан України, здавалося б, поруч, а Муазі відмовився туди плисти. Розумію, там штормить. Я питаю себе: яка подія справила найсильніший вплив на емоції українців у ХХ столітті? Проголошення незалежності у 1918 році? Надто недовго тривала надія. Голодомор? Але це були страх і приниження в чистому вигляді, а подія, яка остаточно вбиває надію, не може вважатися головною в емоційному світі. Перемога над нацизмом? Але відразу наспіла помста переможців. Вийшло так, що перемога розколола Україну, і міст над цією прірвою досі не добудований.

У такому разі, головною емоційною подією має вважатися набуття незалежності в 1991 році. У країні загострилися всі три емоції: надія, страх і приниження. Надія у ХХ столітті переважила і тримається досі.

А яка подія може стати головною для України у ХХІ столітті? Це може бути Помаранчева революція, бо після неї народилася така сама надія, як і в 1991 році. Але вона не тривала й року. Можливо, Революція гідності – через жертву Небесної сотні? Але ж відразу після неї почалася війна; хвиля страху та приниження топить надію. Я сказав би, що в суспільство зараз повернувся емоційний стан приблизно серпня 1945 року: радість після перемоги вщухла, а приниження і страх від голоду, руйнації та репресій лише зростають.

Можливо, головною емоційною подією ХХІ століття буде втрата Криму, яка стала віхою не лише української, а й світової історії. Незалежна Україна в кордонах 1991 року ніколи не втрачала території, тому поки що в країні переважає приниження. Але тепер усе

залежить від того, у яке рiчище спрямують своє пониження українці – руйнівне чи будівниче.

Як бачимо, календар історичних дат не завжди збігається з емоційним. Якщо є світ масових емоцій, отже, у ньому є епохи, що вимірюються тривалістю однієї емоційної хвилі. Скільки Америка та Європа проживуть у страху перед терористами й безконтрольною імміграцією, стільки триватиме одна епоха страху.

За якої епохи живе сьогодні Україна? Я відповідаю так: вона перебуває в найбільш непередбачуваному часі – на стику двох епох. Тридцятирічна боротьба за незалежність, яка переросла у війну, використовує як паливо емоції ХХ століття, а втрата Криму виплескує емоційне паливо нового покоління.

Щоби зрозуміти, куди рухається Україна, необхідно створити докладну динамічну карту її емоцій.

Саме цьому я вирішив присвятити увагу, прочитавши книжку Муазі. Але доведеться також скласти емоційну карту Росії, без якої складно побачити майбутнє України. А з Росією в Муазі, як майже в усіх західних гуманітаріїв, великі проблеми. Він описав у книжці свою єдину зустріч із Путіним. Це було 2000 року на урочистій вечері в Інституті міжнародних відносин Франції. Муазі поставив йому запитання: «Які портрети лідерів із минулого й сучасності висять на стіні у вашому робочому кабінеті?» Муазі згадує: «Він відповів так швидко, що я зрозумів: він був готовий до цього запитання. “Їх три, – відповів мені Путін, – Петра Великого, Пушкіна й де Голля”». Муазі доходить висновку, що Путін перебудовує Росію точнісінько так, як генерал де Голь – Францію, ним рухає пониження від американської вищості. Та погляд із Парижа дуже відрізняється від погляду з Києва. Ми ж бо з вами знаємо, що Путін виріс у ленінградських підвороттях, де «якщо бійки не уникнути, бити треба першим»¹. Він добре знайомий із громадськими вибірками, тому вважає, що терористів найефективніше «мочити в сортирі»². І взага-

¹ Цитата В. В. Путіна з виступу перед учасниками міжнародного дискусійного клубу «Валдай» 22 жовтня 2015 року.

² Вислів голови уряду Російської Федерації В. В. Путіна, яким він прокоментував ракетно-бомбовий удар по Грозному 24 вересня 1999 року.

лі, він певен, що став президентом Росії надто пізно, оскільки «після Махатми Ганді й поговорити нема з ким»³.

Минуло три президентські терміни після 2000 року – і до приниження від американців у Путіна додалося приниження від українців, які вирішили жити окремо. Він, вочевидь, давно залишив думку перебудувати Росію, проте вирішив перекроїти Україну. Звісно, дивлячись очима де Голля у 2000 році, Муазі не міг і припустити, що Путін, підтримуваний своїми народними масами, захопить Крим. Інтуїтивно Муазі помітив зростання надії серед росіян, хоча попередив, що воно узалежене від цін на нафту. А отже, у цієї надії ефемерна міцність. Та ось президентом став Дмитрій Медведев – і Муазі відчув подих «хрущовської відлиги», хоча нам у Києві здавалося, що там, у Кремлі, усе як у гарній французькій комедії: кажуть ніби голу правду, а чомусь дуже смішно.

Але першопрохіднику можна пробачити білі прямі, навіть якщо це Україна, або омани, як у випадку з Росією. Муазі поділився з нами двома, я певен, епохальними інтуїтивними відкриттями: перше – він виділив три базові емоції, що рухають масами, а самі змінюють світ; друге – автор розмістив поміж цих трьох емоцій приниження. Ви зрозумієте, що почуття приниження в народі – це найбільш руйнівна емоція, якщо її вчасно не помітити й не спрямувати на мирні цілі.

Може виявитися, що відкриття дивовижного світу масових емоцій стане не менш значущим, аніж відкриття засад класичної фізики.

Якщо ви хочете зрозуміти закони руху фізичних тіл, починати треба з Ісаака Ньютона. А щоби відкрити світ страху, приниження й надії, у яких живе людство, вам треба прочитати Муазі.

Савік Шустер

³ Цю фразу В. В. Путін промовив 1 червня 2007 року, спілкуючись із журналістами G8 напередодні саміту «Великої вісімки».

РОЗДІЛ 1

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ, САМОВИЗНАЧЕННЯ ТА ЕМОЦІЇ

Глобалізація зробила емоції конче необхідними для розуміння складності світу, у якому ми живемо. Перебільшені зусиллями медіа, вони відображають та реагують на глобалізацію і, своєю чергою, впливають на геополітику. Може, глобалізація і зробила світ «нудним»¹⁰, якщо процитувати знамениту метафору журналіста Томаса Фрідмана, але й запальним як ніколи.

Незабаром ми розглянемо причини, але спочатку маємо прояснити природу глобалізації, бо багато людей її неправильно розуміють. У своїй книжці *«Лексус і оливкове дерево»*¹¹ Фрідман означає глобалізацію як міжнародний лад, який замінив панівний порядок часів «холодної війни». На відміну від останнього, глобалізація – це не статичний, а динамічний поступальний процес, що передбачає неминучу інтеграцію ринків, національних держав і технологій ще небаченого розмаху у такий спосіб, який надає можливість окремим особам, корпораціям і державам впливати на світ більше, швидше, глибше та з меншими витратами, ніж будь-коли раніше. Цей самий процес призводить до потужної негативної реакції з боку тих, кого він покалічив, чи тих, кого він залишив осторонь нового ладу.

Для багатьох людей, а надто опонентів, глобалізація дорівнює американізації. Поширення американського впливу – політично-

¹⁰ *Thomas Friedman, The World Is Flat: A Brief History of the Twenty-first Century (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2005).*

¹¹ *Томас Л. Фрідман. Лексус і оливкове дерево. Зрозуміти глобалізацію / Переклад з англійської Мар'яни Прокопович і Романа Скакуна. Львів, 2002.*

го, економічного та культурного – бере свій початок щонайменше з часів Другої світової війни, але набуло нової сили після розпаду радянської імперії у 1991 році, коли США залишилися єдиною у світі супердержавою. Як наслідок, дедалі більше об'єднання економік і культур світу означає, по суті, об'єднання на умовах США. У підсумку нинішні рухи протесту проти глобалізації, які тепер наростають із поглибленням фінансової та економічної кризи, поєднують антиамериканські настрої з критикою капіталізму в боротьбі за рівність, чесну торгівлю та безперервний розвиток.

Але, придивившись, ми побачимо, що прирівнювання глобалізації до американізації надто спрощене. На практиці виявляється, що, поки культурний вплив Сполучених Штатів у світі повсюдний і небачений, з економічного погляду Азія переганяє Захід. Теперішня фаза глобалізації відображає дорослішання Азійського континенту, що приводить до зміщення економічної потужності від Заходу з домінуванням Америки до Китаю та Індії.

Отже, глобалізацію можна сприймати як поєднання двох незіставних явищ, які або вступають у суперечність, або взаємно доповнюють. З одного боку, ми стаємо свідками культурної американізації світу. Французький економіст Даніель Коен вважає¹², що поступове зниження народжуваності в південній півкулі – це безпосередній результат популярності американських серіалів: сім'ї з двома дітьми стають універсальним зразком. З другого боку, економічне піднесення Азії призводить до кінця монополії західної моделі. Панівне становище Заходу у світі, що почалося зі встановлення британського колоніального врядування в Індії в середині XVIII століття та занепаду Китаю на початку XIX й досягло кульмінації на початку XX століття, здається, добігає кінця. Це не дивує істориків імперій, які вже давно знають, що злети й падіння імперій мають циклічний характер.

Це приводить до ситуації асиметричної багатополярності: ключові актори на світовій сцені не тільки не рівні за повноваженнями та впливом, а й кардинально відрізняються своїми поглядами на світ. Якщо Америка та Європа й досі підходять до світових справ у зви-

¹² Daniel Cohen, *Three Lessons on Post-Industrial Society* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 2008).

чайний спосіб, керуючись вірою в універсальні цінності, Китай та Індія, а тепер і посткомуністична Росія здаються куди менш зацікавленими в тому, яким стане світ, ніж у своїх власних важелях впливу на нього. (Наприклад, Росія спрямовує доходи від продажу газу та нафти не на покращення життя на планеті, а на відновлення своєї впливовості та легітимності в міжнародній системі.)

Такий прагматичний підхід очевидний у погляді Китаю на Сінгапур. Це місто-держава з його сумішшю конфуціанських цінностей та просвіченої самодержавності зразка XVIII століття відіграло значну роль в еволюції сучасного Китаю. Коли в лютому 1978 року новий лідер Китаю Ден Сяопін зупинився у Сінгапурі з дипломатичним візитом, він не впізнав «смітник із комарами», який пам'ятав із 1960-х. Уже через десятиліття після набуття незалежності в 1965 році Сінгапур став успішним містом, що підтримувало капіталізм під суворим, але просвіченим керівництвом Лі Куан Ю. Звільнившись від вузького соціалістичного економічного бачення, Лі Куан Ю доводив Ден Сяопінові, що комуністи, наступники мандаринів¹³ Серединної імперії, напевне, мають досягнути навіть більшого економічного успіху, ніж нащадки бідних китайських селян із півдня¹⁴. І справді це стало ширшим баченням Дена, якого дотримувалася решта лідерів Китаю.

Китаю цей прагматичний підхід приніс плоди. Дивовижний економічний прогрес країни був досягнутий без демократії та навіть без верховенства права.

У решті світу тим часом демократія була небезпечно знецінена через інфляційне вживання цього слова адміністрацією Буша у намаганні виправдати геополітичні амбіції Сполучених Штатів. Контраст між демократичним ідеалом і реальністю демократичних методів роботи в надто великій кількості західних та незахідних країн частково пояснює втрату впливовості Америки на користь Азії, яку я описав раніше.

¹³ **Мандарин** (порт. *Mandarim* – «міністр, чиновник») – назва чиновників в імперському Китаї, згодом у Кореї та В'єтнамі. – *Прим. ред.*

¹⁴ Сінгапур заснували переважно вихідці з Південно-Східної Азії. – *Прим. ред.*

Якщо демократичні держави втрачають віру в демократичні моделі, а авторитарні режими в їхніх антидемократичних практиках підтримує поєднання швидкого економічного розвитку та політичної стабільності, то саме західний світ потерпає від цієї еволюції. Ще двадцять років тому безпосереднім наслідком падіння Берлінської стіни було відчуття Заходом своєї вищості, бо саме його демократичні цінності слугували компенсацією за те, що наново об'єднані держави на кшталт Німеччини перебували не в найкращому економічному стані. Але сьогодні демократична сутність Заходу вже не вважається компенсацією за брак ефективного функціонування економіки. Можливо, емоції повернулися на передній край міжнародної арени частково через те, що Захід уже не може покладатися ні на свої цінності, ні на дедалі меншу економічну перевагу й тому реагує на глобальні зміни з певною гіркотою та бажанням захистити свій дорогий відкритий світ від ворожих сил.

Але основна причина того, що сучасний дедалі глобалізованіший світ – ідеальний родючий ґрунт для розквіту чи навіть вибуху емоцій, полягає в тому, що глобалізація зумовлює відчуття незахищеності та порушує питання самовизначення. За часів «холодної війни»¹⁵ можна було не питати: «Хто ми?» Відповідь як на долоні була видна на кожній карті, що зображала два протиборчі табори, які поділили між собою земну кулю. Але в мінливому світі без кордонів це питання надзвичайно доречне. Самовизначення міцно пов'язане з упевненістю, а та, своєю чергою (або ж її нестача), виражається в емоціях – і особливо в страхі, надії та приниженні.

З економічного погляду глобалізацію можна схарактеризувати просто як інтеграцію економічних діяльностей через кордони за допомогою ринків. Рушійні сили глобалізації¹⁶, як майстерно проаналізував Мартін Вулф, – це зміни в технологіях і стратегіях, які зменшують витрати на транспортування та комунікації й заохочують глибшу довіру

¹⁵ «Холодна війна» – глобальна геополітична, економічна та ідеологічна конфронтація між Радянським Союзом і його союзниками, з одного боку, та США, країнами Західної Європи і їхніми союзниками – з другого, що тривала із середини 1940-х до початку 1990-х років. – *Прим. ред.*

¹⁶ *Martin Wolf, Why Globalization Works* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2004).

до ринкових сил. Але цей, з економічного боку, вільний потік товарів, із політичного погляду також означає вільний потік емоцій, зокрема як позитивних (амбіційність, допитливість, прагнення самовираження), так і зловмисних, включно з гнівним запалом, що призводять до ненависті між народами, релігіями та етнічними групами. Як результат, тероризм став похмурим, трагічним обличчям глобалізації.

Я не маю на увазі, що сучасний тероризм – це безпосередній наслідок глобалізації. Терористи завжди перетинали кордони, прагнути досягнути своїх цілей (особливо у Європі XIX століття), а терористична діяльність «Аль-Каїди» зародилася в особливій політичній ситуації на Середньому Сході, давнішій та досить відмінній від глобалізації. Але по-новому впливають комунікаційні та транспортні революції на стратегії й тактики терористів, бо медійна революція (зокрема, поява Інтернету) забезпечує нові й потужні рупори для послань від терористів. Нові технології створили світ, у якому, якщо скористатися змінним висловом Черчилля, «ще ніколи так мало людей не мали змоги так сильно нашкодити стільком людям».

У світі, де Захід уже не має монополії на медіа, події та конфлікти висвітлюються під розмаїтими кутами. Вторгнення Ізраїлю в Ліван улітку 2006 року, наприклад, видавалося двома цілком різними війнами залежно від того, чий репортажі дивитися – *Al Jazeera* чи *CBS News*. У сучасному світі кожен має доступ не лише до безперервного потоку інформації, а й до розгортання емоцій. Тепер, коли американські серіали досягають усіх куточків світу й майже стали універсальними критеріями, бідні знають, як живуть багаті, і навпаки. Унаслідок цього багатим складніше ігнорувати бідноту цього світу, чий гнів вони бачать у вечірніх новинах. Безліч бідних людей ризикують життям, перетинаючи море й перелізаючи через загорожі, щоби дістатися світу багатих; натомість ті, хто залишаються вдома, носять у собі неминущу ненависть до заможних, які свідомо заплющують очі на їхню долю.

Після 9/11¹⁷ брат одного з терористів «Аль-Каїди», ув'язненого американськими органами влади, перш ніж той устиг приєднатися

¹⁷ 9/11 – усталене позначення серії терористичних актів 11 вересня 2001 року на території США. Два пілотовані літаки врізалися у хмарочоси-близнюки ВТЦ у Нью-Йорку, третій знищив частину Пентагону. – *Прим. ред.*

до дев'ятнадцяти інших змовників, дав інтерв'ю французькому телебаченню. Він описав свого брата як молодика, що «хотів дістатися до Волл-стріт і спелити світ, у якому йому не знайшлося місця». Така заява була б неможлива, якби Волл-стріт та ісламський Середній Схід залишалися в різних світах, як це було колись.

У відкритому світі бідні знають світ багатих, а багаті втратили привілей їх не помічати. Вони можуть зробити вибір ігнорувати трагедії світу, що розвиваються, але це той вибір, який вони мусять зробити свідомо й дедалі більше на свій ризик. «Ніяк не діяти – це теж діяти», – як любив казати теолог Дітріх Бонгоффер. Сьогодні відмова від втручання, що могло б полегшити страждання світу, – це також форма втручання.

Отже, глобалізація стала початком процесу порівняння, властивого всьому світові, який робить Захід вразливішим. Це твердження правдиве, навіть якщо порівнювати з ерою «холодної війни» з її постійною загрозою винищення за допомогою атомної зброї – загрозою, що була конкретніша й видніша, і через те, згадуючи про це тепер, із погляду емоцій легше контрольована, навіть «підбадьорлива». Коли Захід і Схід зіштовхнулися одне з одним по різні боки метафоричної стіни (звісно, втіленої в життя у Берліні), ворог був один, його було легко визначити й можливо проаналізувати, залякати та домовитися з ним. Тепер усе це змінилося, і ворог походить не лише з інакшого культурного та релігійного оточення, а й наче з іншої ери, з ери з домодерними історичними та політичними контекстами.

Приватизація насилля через тероризм; той факт, що більшість конфліктів зовнішні, а не внутрішні (громадянські війни, а не міжнародні конфлікти); прихована сутність терористичних погроз; примноження неполітичних загроз, таких як світові пандемії чи зміна клімату, – усі ці фактори додалися до відчуття незахищеності, уразливості й страху. Сьогодні на Заході ми живемо з лихим передчуттям, яке можна вмістити в одному запитанні: який світ успадкують наші діти? Чи поєднання разючих демографічних тенденцій, які призведуть, згідно з передбаченнями, до зростання кількості населення планети до дев'яти мільярдів ще до настання 2050 року, і погіршення ситуації з нестачею енергоносіїв, води та інших товарів

широкого вжитку стануть результатом крайнього напруження на планеті та навіть воєн за виживання?

Якщо ХХ століття й було водночас «американським» і «століттям ідеології», то, на мою думку, є вагомі причини вважати, що ХХІ стане «азійським» і «століттям самовизначення». Цей паралельний перехід від ідеології до самовизначення й від Заходу до Сходу означає, що в тому, як ми бачимо світ, емоції ще ніколи не були такі важливі.

В ідеологічній атмосфері ХХ століття світ визначався суперечними політичними моделями: соціалізмом, фашизмом і капіталізмом. У сучасному світі ідеологію замінила боротьба за індивідуальність. В еру глобалізації, коли все й усі пов'язані між собою, важливо обстоювати свою індивідуальність: «Я унікальний, я інакший, і, якщо доведеться, я готовий боротися, доки ви визнаєте моє існування». Словак – це не чех, а громадянин Чорногорії – не серб. У світі, де домінує індивідуальність, нас визначають не так політичні переконання та ідеї, як сприйняття нашої сутності, упевненість, яку ми здобуємо своїми досягненнями, та повага чи неповага від інших.

У цьому сприйнятті нашої сутності відіграють роль емоції, пов'язані і з тим, як ми дивимося на інших, і з тим, як інші дивляться на нас. Емоції – це водночас і зображення в дзеркалі, і очі людини, яка бачить те зображення. Емоції зворотні, як це яскраво демонструють, скажімо, сучасні освічені жінки-мусульманки, що, перебуваючи на Заході, свідомо закутують голову хусткою, тим самим викликаючи водоспад дзеркальних емоцій щодо їхньої належності та намірів. Ви когось боїтеся, хтось вас принижує, і навіть надію ви черпаете з натхнення чийось успіхом. Такі переплетені, взаємозалежні емоції є ключем до розуміння нашого світу, у якому домінує самовизначення.

Отже, страх, приниження та надію можна вважати такими ж природними та життєво важливими складниками людських істот, як і три складники крові: еритроцити, лейкоцити та плазма. Нам усім потрібні ці три складники, щоби жити здоровим життям. Але наше здоров'я залежить від правильного їх балансу. Мати забагато чи замало будь-якого з цих трьох складників – небезпечно для тілесної рівноваги та довготривалого здоров'я. Баланс емоцій так само важливий для «здоров'я світу», як і «збалансована» кров для здоров'я людей.

Двома «пристрастями» – емоціями, що найбільше цікавили голландського філософа Спінозу, – були надія та страх, бо вони обидві пов'язані з непевністю того, що принесе майбутнє. І все одно обидві необхідні в житті. Страх потрібний для виживання, а надія запалює та живить двигун життя. Навіть приниження в дуже малих дозах може стимулювати працювати краще, особливо якщо його джерело – друг, котрий досягає більших успіхів у спорті чи в освіті, чи дружня країна, успішніша в спорті або бізнесі. Але зумисне приниження без надії згубне, а забагато страху, забагато приниження й замало надії становлять найнебезпечнішу з усіх можливих соціальних комбінацій, таку, що призводить до найбільшої нестабільності та напруги.

КАРТОГРАФУВАННЯ ЕМОЦІЙ

Ми всі можемо погодитися з тим, що емоції відіграють важливу роль у людській поведінці. Ми навіть можемо визнати, що емоційні конфлікти, спричинені проблемами із самовизначенням у нинішньому дедалі глобалізованішому світі, дуже ймовірно, мають вагомий вплив на геополітику. Але в чому полягає точний, конкретний зв'язок між емоціями та геополітичним конфліктом? Чи можливо вийти за межі узагальнення в розгляді емоцій, аби побачити справжні взірці поведінки, які допомагають пояснити, що відбувається на світовій арені?

Я переконаний, що це можливо, і картографування емоцій – один зі способів виявлення подібних взірців. Воно потребує зведення різноманітних елементів – опитування громадської думки (того, якої люди думки про себе, своє теперішнє та майбутнє), заяв політичних лідерів і витворів культури на кшталт фільмів, п'єс і книжок. Архітектура особливо важлива, бо вона відображає те, як суспільство вирішує зображати себе у просторі в певний час. За допомогою таких показників емоції – найсуб'єктивнішу тему з усіх можливих – можна проаналізувати та вивчити об'єктивно, якщо не «науково».

Картографування ресурсів чи інтересів, звісно, звичніше, ніж картографування емоцій. Власне, колись геополітика, у найточнішому сенсі цього терміна, мала за основу впевненість в абсолютному детермінізмі географії, переконання, що поведінка народів та імперій

диктується їхнім місцем проживання. Острівна держава, така як Велика Британія, обов'язково поводитиметься відмінно від континентальної держави на кшталт Росії. Під впливом певних авторитетних мислителів-геополітиків першої половини ХХ століття це переконання стало надміру спрощеним. У своєму найгіршому прояві, коли її ідеї впливали на Гітлерову ідеологію «життєвого простору на Сході»¹⁸, геополітика навіть долучилася до руйнування Європи в Другій світовій війні. Вона заохочувала політиків розглядати контроль над територією як достатньо важливий для прийдешності їхнього народу, щоби почати світову війну.

Сьогодні більшість студентів-істориків визнає, що, попри свою важливість, географічне розташування – це не єдиний визначальний фактор, як це вважалося колись. У Франції ХVІ століття філософ Жан Боден¹⁹ розробив теорію про клімат, яка не втрачає своєї ваги донині. Політичні режими й далі перебувають під частковим впливом кліматичних та географічних міркувань. Здається, так звана протестантська етика має сильніший вплив у країнах із холодним кліматом, ніж із гарячим та вологим, але Сінгапур являє собою суперечний приклад – країну, де вологість та етика тяжкої праці не є непоєднуваними. На відміну від інших форм детермінізму, географічному не вдається відобразити складні сутності людської поведінки.

Отже, якщо ми збираємося застосувати базове розуміння того, що місце проживання впливає на ставлення до світу емоцій, то маємо уникати надмірного спрощення та негнучкого детермінізму, які утворюють подвійну пастку такого підходу. Але якщо ми не інтегруємо емоції в наш аналіз світу, то ризикуватимемо проігнорувати один із фундаментальних аспектів політичного життя.

Наприклад, неможливо почати осмислювати ізраїльсько-палестинський конфлікт без розуміння його емоційного виміру. Звісно,

¹⁸ **Життєвий простір на Сході** (нім. *Lebensraum im Osten*) – план заселення германськими, зокрема німецькими, народами («арійцями») території у Східній Європі. У рамках плану «Ост», розробленого Генріхом Гімлером, була передбачена масштабна депортація «расово небажаного» населення, його повне психологічне і збройне підкорення; абсолютна економічна експлуатація. – Прим. ред.

¹⁹ *Jean Bodin, Les Six Livres de la République* (Paris: 1576).

це конфлікт за землю, безпеку, добробут і суверенітет, але він також переповнений емоціями. Мені запам'яталося описання одним із провідних членів палестинської еліти того, як почувається його народ: «Наче йдеш вулицями рідного міста – і раптом у тебе над головою хтось викидає з вікна людину, що збиває тебе з ніг, коли падає на землю». Несчастливий перехожий – це, звісно, палестинець; людина, відповідальна за викидання з вікна, – європеєць; а його жертва, що, своєю чергою, стає утискачем палестинців, – це ізраїльський єврей.

Безсумнівно, дітям тих, хто пережив Голокост, буде важко прийняти цю інтерпретацію ізраїльсько-палестинського конфлікту. Але їм варто взяти її до уваги, якщо вони збираються зрозуміти позицію, мотиви та занепокоєння противника, з яким мусять мати справу.

Як примирити два народи з різними емоційними ландшафтами, коли те, що для одного – диво відродження, для другого – Накба, катастрофа поразки та утисків? Якщо для ізраїльтян їхня держава – легітимна та необхідна маніфестація державності, для арабів вона – анахронічна демонстрація західного імперіалізму.

Я вважаю ізраїльсько-палестинський конфлікт не лише, так би мовити, матрицею міжнародних відносин, а й зразком зіткнення двох основних емоцій, описаних мною в цій книжці, – приниження та страху. Нація народилася з абсолютної та унікальної трагедії; людей знищували й утискали жертви, сліпі до страждань інших через глибину своїх власних ран, фізичних і психологічних. Нема нічого емоційнішого за це трагічне зіткнення, що відбувається на світовій арені, де домінує суперечливий комплекс провини західноєвропейського світу, який розривається між спогадами про антисемітизм і колоніалізм.

Ізраїльсько-палестинський конфлікт цілком може стати зразком відносин між Заходом та арабо-мусульманським світом загалом, якщо йому дозволити залишитися нерозв'язаним. Якщо Заходові не вдасться успішно вийти з цієї ганебної сутички між приниженням і страхом, теперішнього зіткнення з арабо-мусульманськими фундаменталістами, то він може бути приречений на неминучий занепад та вигнання з центру історії на її задвірки.

А де ж надія? Її я побачив в Азії. Я повернувся зі своїх різноманітних мандрівок до Азії, а особливо до Мумбая та Сінгапуру, переко-

наний, що різниця в настрої між Азією та рештою світу величезна й дедалі зростає. На останньому Світовому економічному форумі в Давосі в січні 2008 року різниця між відчуттям безнадії, притаманним представникам Заходу, та відчуттям невимушеної життєрадісності та впевненості, продемонстрованим азіяцями, була разюча. (Звісно, той факт, що провідний уряд Заходу, а саме Сполучених Штатів Америки, нині фінансово залежний від велетенських сум, позичених у Сходу, без сумніву, має стосунок до відносної впевненості азійських економічних лідерів, якщо порівнювати з їхніми західними колегами.) Учорашний девіз: «Коли Америка чхає, увесь світ застуджується», здається, в Давосі поступився формулі: «Коли Америка хворіє на пневмонію, Китай та Індія просто чхають». І хоча світова фінансова криза, яку ми нині переживаємо, поглиблюючись, зачепить і Азію, здатність Азії відновлюватися, напевно, переважить, підсилена «надлишком надії», яку мають її люди.

ЕМОЦІЇ ПРОТИ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Деякі спостерігачі висловили думку, що сьогодні конфлікти між народами найкраще можна пояснити не емоціями, а ширшими і глибшими структурами культурного розвитку. Це переконання найвагомніше виклав Семюель Гантінгтон у своєму знаменитому есеї 1993 року. Він заявив, що зіткнення цивілізацій поглине світову політику, у якій культура, поряд із національним інтересом та політичною ідеологією, ставала геополітичною проблемою, на перший погляд, неочевидною, але здатною викликати труднощі в майбутньому. Він представив циклічне бачення історії, від релігій до цивілізацій, перейшовши від конфлікту між державами до протистоянь між народами та від народів до ідеологій.

Я завжди мав вагомні сумніви з приводу Гантінгтонової теорії. На мою думку, у своєму пошуку нового ворога з метою сконцентрувати зусилля закордонної політики Сполучених Штатів після розпаду радянської імперії Гантінгтон до небезпечного ступеня сплутав культуру загалом, разом із соціальними та релігійними віруваннями та моделями поведінки, із політичною культурою. Хіба ж мало людей в азійському світі вірять в універсальну придатність західних ціннос-

тей і порядків на кшталт демократії? То як це впливає на ідею, що культурні неочевидні проблеми – це також обов’язково проблеми політичні й ідеологічні?

Крім того, здається, що немає ніяких ознак союзу між Азією та мусульманським світом проти Заходу, як передбачав Гантінгтон. Навпаки, на міжнародній арені Індія та Китай поводяться радше як сили, задоволені своїм *status quo*, ніж як безвідповідальні та небезпечні революціонери. Китай та Індія значною мірою приймають світ таким, як він є. Китайці здаються задоволеними своїм міжнародним *status quo*, доки мають змогу повністю контролювати та придушувати будь-які спроби кидати виклик їхній імперській могутності (чого прагнуть у Тибеті) і доки переконані, що хвиля міжнародних справ котиться в їхній бік. Поширена в 1990-х ідея, що минуле Європи може стати майбутнім Азії і що військове суперництво та незахищеність перейшли із Західної Європи до Східної Азії, не підтвердилася реальністю. І з Заходу на Схід перейшла не так війна, як насамперед економічний розвиток.

За останні роки по-справжньому революційними державами у світі залишалися два колишні супротивники – Росія Путіна та Медведєва й Америка Джорджа В. Буша. І революційна природа цих режимів була спричинена не культурними факторами, а емоційними: оновлене відчуття впевненості, притаманне Росії, та її відновлення після приниження, відчутого внаслідок «холодної війни» – і завелика впевненість Америки в універсальній могутності свого демократичного ідеалу та унікальній міцності власних збройних сил, завелика впевненість, що насправді може відображати глибоку кризу самовизначення. У тому, як Сполучені Штати намагаються змінити свій теперішній *status quo* на Середньому Сході в ім’я демократії, а Росія погрожує змінити свій на Кавказі, щоби відновити імперський статус, обидві держави мають більше спільного, ніж кожна з них погодиться визнати.

СВОЄ «Я» ТА ІНШІ

Зосереджуючись на емоціях, я підкреслюю нову даність, яку простими словами можна резюмувати так: «За доби глобалізації стосунки з Іншими стали фундаментальними як ніколи досі».

Наприклад, у класичній Європі, у XVII та XVIII століттях, цілком Інших було так мало, що вони слугували джерелом цікавості. До них ставилися як до оригінальних меблів чи екзотичних тварин, яких збирали й виставляли на огляд. Із настанням революції в транспорті цілком Інші стали значно численнішими, і їх сприймали як важливий елемент наших економічних чи військових справ. Колоніальні імперії почали відігравати важливу роль у європейських суперництвах. Ми доклали великих зусиль, аби «цивілізувати» Інших, настав час безпосередньо ними скористатися для власної користі. (Просто подумайте про кількість могил вихідців із Північної чи Чорної Африки на полях боїв Першої світової війни у східних та північних регіонах Франції.)

Але хоч у XIX та навіть у першій половині XX століття Інші перестали бути рідкісними цікавинками, вони й не стали цілковито Іншими, підштовхуючи нас замислюватися над нашою власною індивідуальністю й кидаючи виклик нашим соціальним і політичним моделям. На часи «холодної війни» цілковитими Іншими для західного світу стали представники комуністичної системи; в інтелектуальних і культурних висловлюваннях це був «протилежний бік Заходу». Сьогодні, в еру глобалізації, цілковитий Інший походить не тільки з інакшої, незахідної культури, а навіть, у певному сенсі, з іншого століття, змішуючи квазіплеменне світосприйняття, схоже на наш власний світогляд часів середніх віків, із технологічними інструментами сучасності. І Інші не лише викликають у нас спогади про релігійну нетерпимість і ворожнечу, а й можуть утілювати наше майбутнє. На думку мешканців Заходу, учорашні незахідняки можуть досягнути успіху, тільки якщо дотримуватимуться західної моделі. Якщо вони триматимуться своїх традицій, то їх чекатиме невдача. Сьогодні, коли ми, мешканці Заходу, дивимося в бік Сходу, аж надто неприємно відчувати, що, можливо, це наше власне майбутнє – те, яке ми не в змозі контролювати.

Сприймаючи піднесення Азії як виклик, а появу фундаменталізму як загрозу, сьогодні Захід постає перед серйозними питаннями самовизначення. За доби глобалізації стосунки з Іншими стали такими важливими, що ми змушені переосмислювати власну сутність. Хто ми такі? Що робить нас такими відмінними та особливими? Це

завдання виявляється значно складнішим для людини із Заходу, яка за звичкою ділить світ на категорії «ми» й «вони», ніж для китайця чи індійця, який звик жити в паралельних світах – власному й тому, що перебуває під впливом Заходу.

Більшість моїх друзів із Азії здобула освіту в найкращих західних університетах. Вони мають глибокі знання про нас та нашу культуру. Вони, так би мовити, знають, що нами рухає. Проте «азійський бік» їхньої особистості великою мірою залишається загадкою для мене та моїх друзів – мешканців Заходу. На Заході знавців Азії й далі залишається надто мало, і часто вони обмежені своєю спеціалізацією: мистецтвом, історією чи мовами. Один високоповажний знавець Японії в одному з найбільших американських університетів сказав мені багато років тому: що більше він дізнавався про японську культуру, то менше «по-справжньому» розумів.

Тож гібридна природа азійської самосвідомості здається куди пристосованішою до світу, що перебуває у стані конфлікту, і, як наслідок, виграшнішою, ніж відносна однорідність, яку ми бачимо в західному світі. Через те, що нам на Заході й досі притаманно сприймати себе центральними постатями, основа нашої індивідуальності переживає більше потрясіння та втрату рівноваги, ніж це переживають азійці. Їм удається, стаючи нами, залишатися собою.

БАГАТО ВІДТІНКІВ СІРОГО: СКЛАДНОЩІ КАРТОГРАФУВАННЯ ЕМОЦІЙ

Ще один виклик тезі, що емоції можуть бути ключем до розуміння глобального конфлікту, походить з уявлення, що емоції за своєю природою занадто суб'єктивні, «гнучкі» та непевні, щоби бути по-справжньому важливими. Це ставлення тісно пов'язане з нинішнім переважним науковим, позитивістським настроєм в академічних колах, а надто у сфері міжнародних відносин.

Я можу зрозуміти принадність цього ставлення. Що складнішим стає світ, то більшає спокуса аналізувати міжнародний лад через безпристрасну призму наукового та псевдонаукового підходу. Відмову «орієнтуватися на політику» можна зрозуміти з етичного погляду: людям не хочеться бути «заплямованими» навіть віддаленим

контактом зі щоденною реальністю, такою як нинішня війна в Іраку²⁰. Але цей підхід обтяжений ризиком втрати будь-якого зв'язку з реальністю. Теорії кількісного аналізу, популярні нині на факультетах міжнародних відносин багатьох найпрестижніших університетів світу, можуть бути заспокоїливими у своїй абстрактності, але хіба є сенс не торкатися в них вагомих питань? (Згідно із простою метрикою, відповідь негативна. У багатьох університетах студенти реагують на ці абстракції ногами. Вони просто йдуть із цих факультетів.)

Річ у тому, що суб'єктивні, «гнучкі» сутності необхідні для розуміння геополітики навіть на рівні найелементарнішому.

Візьмімо карти з фізичної географії. Вони втішно об'єктивні. Рівнини на них зелені, гори – брунатні, океани – сині. Звісно, іноді природа міняється брутальніше, ніж політичне обличчя світу. Після цунамі чи землетрусу кольори на фізичній карті можуть значно змінитися, додаючи блакитного туди, де був зелений чи брунатний. І дуже ймовірно, що глобальне потепління пришвидшить темп цих природних змін – приміром, біля Гренландії вже утворилися нові острови, які донедавна були частиною материка.

На противагу цьому, політичні й економічні карти – не об'єктивні портрети природних реалій, а суб'єктивні конструкції, і дуже часто навіть інструменти в руках урядів. На більшості арабських карт Ізраїлю немає. Його просто стерли, як зображення ворогів радянського режиму на виправлених фотографіях часів Сталіна. Юдея та Самарія на ізраїльських картах позначені як Західний берег річки Йордан. Кіпр на турецьких картах показаний розділеним надвоє, а на грецьких – суцільним. Перська затока позначена аравійською в Саудівській Аравії й перською – в Ірані. І таких прикладів ще багато.

Звісно, такі дані, як кількість населення, рівень добробуту й енергетичні ресурси, можна розглядати об'єктивнішим, навіть науковим способом, але так буває не завжди. Навіть числа можна викривити для політичних цілей, як, наприклад, у випадку з демографічною еволюцією відповідних релігійних меншин у Лівані чи в Боснії під час війни в Югославії у 1990-х, або просто приховати, як відомості про середню тривалість життя в Радянському Союзі в 1970-х.

²⁰ На 2008 рік, час написання книжки. – Прим. ред.

Картографувати політичні режими ще складніше. У Європі старого ладу карти постійно змінювалися, перебуваючи на службі у воєн і союзів, що одне за одним формувалися та розпадалися, та імперій, які розросталися і зменшувалися. Нації з'являлися і зникали, наприклад Польща – країна, що як незалежна держава не існувала понад століття, від 1795 до 1918 року, після трьох поділів між жадібними сусідами.

У часи «холодної війни» карти світового ладу були втішно прості. Вони майже не змінювалися в період від 1945 до 1989 року. Два блоки протистояли один одному, а решта країн належали до так званого неприєднаного світу. Радянський блок традиційно зображали червоним, Атлантичний альянс – загалом синім.

Від кінця «холодної війни» політичні карти стало важче визначати. По-перше, збільшилася кількість держав, особливо у Європі та Центральній Азії, внаслідок зникнення Югославії, розпаду радянської імперії та мирної зміни кордонів таких країн, як Чехословаччина та Німеччина.

По-друге, критерій для вибору кольорів ще важче визначити. Де розмістити Росію тепер, коли вона вже не є частиною Радянського Союзу? На заході Європи, що, напевно, логічно з погляду культури, чи на сході Азії, що пасує її політичній культурі з огляду на традиційне загравання зі «східною деспотією»? Чи варто визначати демократії лише з погляду якості виборчого процесу, ризикуючи сплутати «неліберальні демократії», такі як Іран, зі старими, усталеними демократичними державами, котрі живуть за верховенством права? Чи має релігійність і віра натомість бути критерієм класифікації, де Китай та Європа будуть у якійсь світській категорії, а Сполучені Штати, Індія й ісламський світ сформують духовне та релігійне об'єднання? У чому полягає цінність релігійної карти, коли на такому континенті, як Європа, сповідування християнства переживає глибокий спад, якщо судити за кількістю священників та відвідувачів церков?

Отже, стає зрозуміло, що навіть «об'єктивні» фактори, які так люблять ті, хто претендує на науковий, позитивістський підхід до історії, по суті, є глибоко суб'єктивними.

Хай там як, ми мусимо визнати, що картографування емоцій – це далеко не проста справа. Якщо навіть класичні політичні карти дедалі важче складати, картографування емоцій здається чистою фан-

тазією та, напевно, загрозливою ілюзією, поверховою й потенційно небезпечною авантюрою, що має за основу суб'єктивність, спрощення й чорно-біле бачення світу.

Навіть ідея асоціювання кольорів з емоціями проблематична. Якими будуть кольори емоцій? Кольори змінюються залежно від культури. Чи має пониження бути зелене, бо це колір ісламу, і через поширений на Заході вислів «позеленіти від заздрощів»? Чи має страх бути червоний, а надія – синя, чи навпаки? Як американське політичне значення «червоних» і «синіх» штатів позначиться на цьому співвідношенні? У деяких країнах колір горя – чорний, у деяких – білий.

Щоби передати ледь помітні відтінки та нюанси кольорів, які характеризують світ емоцій, потрібен талант видатного художника. Але це виявиться не під силу навіть якомусь Тернерові чи Моне, а надто в нинішньому заплутаному світі.

Ще одна причина, що робить картографування емоцій завданням складним, – це дедалі більша відносність географії в нашу еру глобалізації. Для багатьох місць проживання перестало бути даністю й перетворилося на справу вибору. Узяти хоча б Об'єднані Арабські Емірати. Географічно вони розміщені явно на Середньому Сході. Але з психологічного, економічного та емоційного поглядів вони належать до Азії, бо приєдналися до культури надії дуже свідомо й дуже рішуче, і в цьому процесі їм допомогло унікальне поєднання велетенських енергетичних ресурсів та невелика територія й кількість населення. Загальновідомо і зрозуміло, що моделлю для них став Сінгапур. Дубай змагається з Малайзією за те, чиї будівлі найвищі у світі. Їхні вежі оптимізму, що сягають неба, є й задумані бути відкритою декларацією впевненості в регіоні, який у інших частинах позначений підозрливістю й насильством.

Звісно, ціна культури надії Дубая для небагатьох щасливців – жалюгідні умови життя тих, хто уможливує цю географічну та психологічну зміну. Але чи справді цим переважно імігрантам-робітникам гірше ведеться, ніж мільйонам безробітних, що їх оточують? Ці заробітчани хоча б мають змогу годувати свої сім'ї, що залишилися вдома, принаймні, доки Дубай процвітає. Загалом досягнення еміратів заслуговують на повагу. Вони виявляють важли-

ві свідчення людської сили волі, а також того, що іслам і модернізм можна поєднати.

Якби Держава Ізраїль завдяки якійсь магії чи посланому Богом процесу левітації змогла покинути Середній Схід, це задовольнило б більшість ізраїльтян, які палко прагнуть приєднатися до азійської півкулі процвітання чи, можливо, повернутися до Європи, континенту, який став місцем їхньої трагічної долі, але й упродовж століть тлом для їхньої квітучої успішної інтеграції.

Я й досі пам'ятаю ізраїльську викладачку, сім'я якої мала німецьке походження. Коли ми йшли вулицями Берліна в розпал другої інтифади²¹, вона витягнула свій німецький паспорт і сумно, іронічно заявила: «Цей паспорт – моє страхування життя». Власне, кількість громадян Ізраїлю, котрі покинули свою країну й переїхали до Федеративної Республіки Німеччина, більш ніж подвоїлася і становила понад чотири тисячі душ у 2006 році. Кількість ізраїльтян, що проживають за кордоном, стає для країни тривожним показником відтоку мізків.

Зміни в економічній географії, що залишаються скромними, якщо розглядати Ізраїль, досягли велетенських масштабів у випадку з Палестиною та Ліваном. Не кажучи вже про Ірак, який пережив величезну хвилю еміграції понад чотирьох мільйонів людей, половина з яких просто покинула свою країну, охоплену громадянською війною, намагаючись вижити в Йорданії чи Сирії, а решта переїхали на нове місце в межах Іраку.

Це географічне переміщення за своєю суттю не лише демографічне, а й емоційне. Середній Схід експортує не тільки своїх громадян, а й емоції. «Азіяція» країн Перської затоки має за супротивника «арабізацію» азійського ісламу від Індії до Таїланду. Радикальні емоції, що плинуть із Середнього Сходу, за останні п'ятнадцять років вирости в ісламській частині Азії. Чи можна бути гарним мусульма-

²¹ **Інтифада** – арабський бойовий рух, спрямований на захоплення території Палестини, збройна боротьба палестинських арабів проти ізраїльтян Західного берега річки Йордан та сектора Гази, з якого Ізраїль остаточно вийшов 2005 року. Перша інтифада почалася 9 грудня 1987 року й завершилася в серпні 1993 році підписанням угод в Осло. Друга інтифада почалася у вересні 2000 року. – *Прим. ред.*

нином, якщо не почувашся арабом, якщо не поводишся, як араб, і не поділяєш тих самих занепокоєнь долею палестинців через опір «поборників справжньої віри» проти американських і сіоністських імперіалістів? Терористичні групи з Алжиру та Саудівської Аравії дістають фінансування від «благодійних організацій», підтримка яких надходить переважно з Азії, а мусульманські меншини з Індії та Таїланду стали менш терпимі внаслідок цієї арабізації через призму емоцій і культурної підтримки. Від Сінгапуру до Китаю, від Індії до Малайзії ця радикалізація ісламу непокоїть міжнародну спільноту.

Звісно, мусульманський фундаменталізм в Азії – не лише безпосередній результат арабізації емоцій мусульман, а й витвір самої Південної Азії. Як країна, що має за основу винятково релігію, єдина така на світі, крім Ізраїлю, Пакистан став епіцентром ісламізму. «Аль-Каїда» дуже рано вкоренилася своїми угрупованнями в цій частині світу. Сьогодні зі своєю крихкою політичною системою Пакистан не лише стає укриттям для афганських повстанців, а й повільно перетворюється на хаос, а це привід для значного занепокоєння, якщо врахувати, що країна має ядерну зброю. Цей подвійний процес ісламізації (чи навіть джигадизації) – один укорінений в Азії, другий імпортований із Середнього Сходу, і вони підсилюють один одного, – становить небезпечну бомбу з годинниковим механізмом, готову вибухнути будь-якої миті. Таку реальність визнав малайський уряд, що нині старається протистояти цьому викликові, водночас намагаючись (без особливого успіху) змінити свій міжнародний імідж після двадцятидворічного врядування прем'єр-міністра Мохамеда Махатхіра²², чий режим приваблював мусульманство явним уживанням антисемітських аргументів.

Поширення впливу Середнього Сходу на світ не закінчується в Азії. Воно досягає Заходу, а надто Європейського континенту. Індійські лікарі, що безуспішно намагалися вчинити масштабні терористичні напади в Лондоні та Глазго влітку 2007 року, являли собою особливо демонстративну маніфестацію цього явища після трагічних нападів у Мадриді в березні 2004 року та в Лондоні у липні 2005-го. Існуван-

²² **Мохамед Махатхір** – державний та політичний діяч Малайзії, у 1981–2003 рр. – прем'єр-міністр. – *Прим. ред.*

ня у Великій Британії цієї мережі, яка базується в Індії, – знак того, що сама Індія не має імунітету від фундаменталізму, а також, загалом, того, що демократія не пропонує ніякого відчутного захисту від екстремістських спокус розгніваних і повних рішучості меншин.

Визнати вплив Середнього Сходу на певні частини світу – це одна річ. Дивитися на світ лише через цю призму – друга. Неможливо реагувати на трагічну складність світу спрощеними узагальненнями та легкими відповідями. Картографування емоцій ускладнює не тільки існування потужних суперечних тенденцій і діаметрально протилежних впливів, а й те, що страх, приниження та надія завжди наявні в різних пропорціях, залежно від материка, регіонів, країн і, понад усе, епохи. Іншими словами, острівці Азії присутні у Європі поряд із острівцями Середнього Сходу, перші – як позитивний вплив, другі – як потенційно загрозовий.

Така країна, як, наприклад, Естонія, – одна з найдинамічніших у Європі, хоч її й сильно зачепила недавня економічна криза, – аж до 2007 року, з погляду функціонування економіки, була ближча до Азії, ніж до решти Європи, бо її щорічний приріст ВВП становив понад 10 відсотків. Власне, всі країни Північної Європи, далі від країн Балтії, разом з Ірландією, більше належать до культури надії, ніж до культури страху. У Північній Америці скромний оптимізм, блискуча економіка й соціальна ефективність такої країни, як Канада, мають більший стосунок до надії нових азійців, ніж до страху її могутнього сусіди, Сполучених Штатів. І в межах Азії, континенту надії, ми бачимо найбільшу пропорцію бідноти у світі, а також країни, охоплені природними катаклізмами (Бангладеш, Індонезія) та дедалі поширеним насиллям (Афганістан, Пакистан, навіть Тибет). Знову ж таки, загрози надміру спрощеної позиції очевидні.

Ще одна додаткова складність походить із того факту, що навіть геополітичні концепти, такі як Азія, Захід та Середній Схід, – переважно штучні конструкції. Азія – значною мірою західна категорія, якщо не винахід Заходу. Японці не почуваються азійцями, і це обурює решту Азії. Схожі на хамелеонів, вони імітують Захід, водночас залишаючись, напевно, найзагадковішими та найнезбагненнішими з усіх азійців із погляду західняків. Індія – щось на кшталт проміжної зони між Європою та Китаєм, між буддизмом та ісламом. А що з Ки-

таєм, який вважає себе одним із центрів цивілізації (якщо не єдиним центром), а не частиною загального цілого?

Навіть ідея самого Заходу стає великою мірою штучною, особливо з погляду самого Заходу. Справді, хіба нам не варто було б говорити про два Заходи: з американським домінуванням та європейським лідерством, – що ризикують стати дедалі відміннішими в культурному та політичному сенсах?

Тим часом Середній Схід²³, здається, розширяється, простягається від Алжиру, Тунісу й Марокко на заході до Пакистану та Афганістану на сході. Однак він як ніколи є надзвичайно різномірною дійсністю. Іранці не мають нічого спільного з арабами чи, правду кажучи, з турками. За теперішнім географічним розміщенням Туреччина, безсумнівно, азійська, однак турецька еліта, яку більшість європейців сприймає як азійських мусульман, проголошує себе європейцями й хоче приєднатися до Європейського Союзу.

Самовизначення не обов'язково відповідає дійсності. Знову ж таки, ми можемо знайти деякі вагомні індикатори цього на світовій спортивній арені. У такому спорті, як футбол чи баскетбол, Ізраїль вважається частиною Європи. Ця ситуація ізраїльтянам подобається, але вона не відображає їхнього географічного розташування на Середньому Сході. Водночас ніхто (надто самі європейці) не вважає зарахування ізраїльських спортсменів до «європейців» першим кроком у бік інтеграції Ізраїлю до Європейського Союзу.

ЧОМУ ЕМОЦІЇ ВАЖЛИВІ

Складнощі поділу світу на регіони на підставі емоційних шаблонів, певна річ, грандіозні. Проте спробувати скласти світову карту емоцій таки можна, бо основні емоції, як основні кольори в малярстві, справді є. Навіть якщо все заповнено відтінками сірого, в успішній Азії вони світліші, у західному світі темніші й майже чорні в деяких частинах Середнього Сходу. Одне із завдань урядів полягає

²³ **Середній Схід** – умовне найменування району Західної Азії, розташованого між Європою та Пакистаном; сукупність країн Близького Сходу разом з Іраном і Афганістаном. – *Прим. ред.*

у вивченні емоцій своїх народів, аби скористатися ними, якщо вони позитивні, або спробувати їх змінити чи стримувати, якщо негативні. Ці обов'язки неможливо виконувати, спочатку не зробивши спроби діагностувати емоційний стан населення.

Як і сезони, емоції циклічні. Цикли можуть бути короткі або довгі, залежно від культури, від подій у світі, від змін у політиці та економіці. У сучасному світі навіть велика перемога в спорті може створити відчуття піднесення, хай короткочасного, але із серйозними негайними наслідками. Китайці скористалися Олімпійськими іграми в Пекіні у 2008 році, щоби підтвердити міжнародний статус своєї країни, навіть якщо самі ці ігри – результат, а не причина цього статусу.

Емоції відображають ступінь віри в себе, яку відчуває суспільство. Саме цей ступінь упевненості, своєю чергою, визначає спроможність суспільства відновитися після кризи, відповісти на виклик, пристосуватися до змінних обставин. Через важливість емоцій у колективній душі народів я припускаю, скажімо, що Китай та Індія мають більшу здатність звестися на ноги після нинішньої економічної кризи, ніж Європа.

А найголовніше те, що емоції можуть змінюватися. Страх може поступитися місцем надії. Великою частиною популярності Барака Обама як кандидата в президенти була його готовність стати лідером, котрий міг би наново відкрити цикл позитивних емоцій в Америці, що відбилися б у самовизначенні Америки та її сприйнятті рештою світу. На противагу цьому, у нинішній Франції робітники, промисловці, бізнесмени й банкіри – усі водночас занепадають духом і переймають песимістичний настрій, тоді як політичний дискурс здається майже порожнім у своєму волюнтаристському прояві надії.

Це явище відіграє надзвичайно важливу роль у моєму аргументі на користь аналізу емоцій на геополітичній арені. Емоції важливі. Вони впливають на життєві позиції людей, відносини між культурами та поведінку націй. Ні політичні лідери, ні студенти-історики, ні пересічні занепокоєні громадяни не можуть собі дозволити їх ігнорувати. Спроба картографувати емоційні моделі нашого світу може виявитися ризикованим заняттям, але ще небезпечніше вдавати, що цих моделей немає.